ТЕМА 12. ФІЛОСОФІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Вивчення цієї теми здійснюється за таким планом:

1. Поняття цивілізації та її основні концепції.
2. Цивілізація як стадія суспільного розвитку
3. Локальні цивілізації
4. Головні типи всесвітніх цивілізацій
5. Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення

Конспективний виклад теми:

1. Поняття цивілізації та її основні концепції

Цивілізація - людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд).

Наприклад, Єгипетській цивілізації властиві спорудження пірамід, муміфікація померлих, своєрідне ієрогліфічне письмо тощо. Інколи в одну цивілізацію об'єднують людей однакової віри (Християнська цивілізація, Буддистська та ін.).

Цивілізація - такий щабель розвитку людства, коли власні соціальні зв'язки починають домінувати над природними, і коли суспільство починає розвиватися і функціонувати на своєму власному ґрунті.

Поняття цивілізація (від лат. civilis - громадський, суспільний, державний, громадянський) введене у науковий словник французьким просвітником Оноре Габріелем Мірабо 1756 року. Під цим визначенням французькі просвітники мали на увазі суспільство, засноване на засадах розуму та справедливості.

Спробу встановити час появи терміна одним з перших зробив французький історик Люсьєн Февр. У своїй роботі «Цивілізація: еволюція слова та групи ідей» науковець дійшов висновку, що вперше термін у друкованому вигляді з'являється в роботі «Давність, викрита у своїх звичаях» (1766) французького інженера Буланже:

Однак ця книга побачила світ уже після смерті автора і до того ж не в первісному варіанті, а вже з істотною коректурою, внесеною бароном Гольбахом - відомим автором неологізмів. Авторство Гольбаха здається Февру ще імовірнішим у світлі того, що Буланже у своїй роботі згадав термін один раз, в той час як Гольбах неодноразово використовував поняття «цивілізація», «цивілізувати», «цивілізований» у своїх роботах «Система суспільства» і «Система природи». З того часу термін входить у науковий обіг, а 1798 року він вперше потрапляє в «Словник Академії».

Швейцарський історик культури Жан Старобінський у своєму дослідженні не згадує ані Буланже, ані Гольбаха. На його думку, авторство терміна «цивілізація» належить маркізу Мірабо і його праці «Друг людства» (1757).

Проте, обидва автори відзначають, що до набуття терміном соціально-культурного значення (як стадії культури, протиставленого дикості і варварству) воно мало юридичне значення - судове рішення, яке переводить кримінальний процес у розряд процесів цивільних - яке згодом було втрачене.

Французький лінгвіст Еміль Бенвеніст також віддав пальму першості у використанні терміну маркіза де Мірабо і слідом за Февром звернув увагу, що іменник цивілізація з'явився відносно пізно, в той час як дієслово civiliser («пом'якшувати звичаї, просвіщати») і прикметник від дієприкметника civilisé («вихований, освічений») вживалися до того часу вже давно. Подібне явище науковець пояснив слабкою (на той час) продуктивністю класу абстрактних іменників технічного характеру: слова із закінченням на -isation були малопоширені і їх кількість зростала повільно (існували тільки слова fertilisation «удобрення грунту», thsaurisation «накопичення грошей, тезаврація», temporisation «очікування», organisation «організація». З цієї невеликої кількості тільки слова organisation і civilisation набули значення «стану», тоді як інші зберегли значення виключно «дії»).

Таку саму еволюцію (від юридичного значення до соціального) слово проходило і в Англії, проте там у друкованому виданні воно з'явилося через п'ятнадцять років після публікації книги Мірабо (1772). Проте обставини згадки цього слова вказують на те, що слово ще раніше стало звичним, що також пояснює швидкість його подальшого поширення. Дослідження Бенвеніста вказує на те, що поява слова civilization (різниця в одній букві) у Великобританії було практично синхронним. У науковий обіг його ввів шотландський філософ Адам Фергюсон, автор твору «Нарис історії громадянського суспільства» (1767).

Хоча Бенвеніст залишив відкритим питання про авторство терміна, про можливе запозичення Фергюсоном поняття з французького лексикону або з більш ранніх праць його колег, саме шотландський вчений вперше використав поняття «цивілізація» в теоретичній періодизації світової історії, де протиставив його дикості і варварству. З цього часу доля даного терміну тісно переплелася з розвитком історикофілософської думки в Європі.

2. Цивілізація як стадія суспільного розвитку

Періодизація, запропонована Фергюсоном, продовжувала користуватися великою популярністю не тільки в останній третині XVIII століття, але й впродовж майже всього XIX століття. Її плідно використовували Льюїс Морган («Древнє суспільство», 1877) і Фрідріх Енгельс («Походження сім'ї, приватної власності і держави»; 1884).

Для цивілізації як стадії суспільного розвитку характерне виділення соціуму з природи і виникнення протиріч між природними і штучними

факторами розвитку суспільства. На даному етапі превалюють соціальні чинники життєдіяльності людини, прогресує раціоналізація мислення. Для цього етапу розвитку характерне переважання штучних продуктивних сил над природними.

Також ознаки цивілізованості включають в себе: розвиток землеробства і ремесел, класове суспільство, наявність держави, міст, торгівлі, приватної власності і грошей, а також монументальне будівництво, «досить» розвинена релігія, писемність і т. п.

Академік Б. С. Єрасов виділив наступні критерії, що відрізняють цивілізацію від стадії варварства:

- система економічних відносин, заснована на поділі праці - горизонтальному (професійна та укладна спеціалізація) і вертикальному (соціальна стратифікація).
- засоби виробництва (включаючи живу працю) контролюються правлячим класом, який здійснює централізацію і перерозподіл додаткового продукту що вилучається у первинних виробників через оброк або податки, а також через використання робочої сили для проведення громадських робіт.
- наявність мережі обміну, контрольованої професійним купецтвом або ж державою, яка витісняє прямий обмін продуктів та послуг.
- політична структура, в якій домінує прошарок суспільства, що концентрує у своїх руках виконавчі та адміністративні функції. Племінна організація, заснована на походженні і спорідненості, заміщається владою правлячого класу, що спирається на примус; держава, що забезпечує систему соціально-класових відносин і єдність території, становить основу цивілізаційної політичної системи.

3. Локальні цивілізації

У XIX столітті європейські історики, отримавши перші відомості про східні суспільства, дійшли висновку, що між суспільствами, які перебувають на стадії цивілізації, можуть існувати якісні відмінності.

Вперше слово цивілізація використане в двох значеннях у книзі французького письменника та історика П'єра Симона Балланша «Старий і юнак» (1820). Пізніше таке саме його вживання зустрічається Ежена Бюрнуфа «Нарис про палі» (1826), в роботах відомого мандрівника і дослідника Олександра фон Гумбольдта і ряду інших мислителів. Використанню другого значення слова цивілізація посприяв французький історик Франсуа Гізо, який неодноразово застосовував термін у множині, хоча залишався вірним лінійно-стадіальній схемі історичного розвитку.

Уперше термін локальна цивілізація з'явився в роботі французького філософа Шарля Ренув'є «Керівництво до давньої філософії» (1844). Через кілька років світ побачила книга французького письменника та історика Жозефа Гобіно «Досвід про нерівність людських рас» (1853-1855), в якій автор виділив 10 цивілізацій, кожна з яких проходить свій власний шлях розвитку. Виникнувши, кожна з них рано чи пізно гине, і західна цивілізація

не є винятком. Однак мислителя абсолютно не цікавили культурні, соціальні, економічні відмінності між цивілізаціями: його хвилювало лише те загальне, що було в історії цивілізацій, - піднесення і падіння аристократії. Тому його історико-філософська концепція має непряме відношення до теорії локальних цивілізацій і пряме до ідеології консерватизму.

Ідеї, співзвучні роботам Гобіно, викладав і німецький історик Генріх Рюккерт, який прийшов до висновку, що історія людства - не єдиний процес, а сума паралельно протікаючих процесів культурно-історичних організмів, які неможливо розташувати на одній лінії. Німецький дослідник вперше звернув увагу на проблему кордону цивілізацій, їхнього взаємовпливу, структурних відносин. Разом з тим Рюккерт продовжував розглядати весь світ як об'єкт впливу Європи, що зумовило наявність у його концепції реліктів ієрархічного підходу до цивілізацій, заперечення їх рівноцінності і самодостатності.

Першим на цивілізаційні відносини поглянути через призму не європоцентричної самосвідомості вдалося російському соціологу Миколі Яковичу Данилевському, який у своїй книзі «Росія і Європа» (1869) протиставив старіючій європейській цивілізації молоду слов'янську. Російський ідеолог панславізму вказував, що жоден культурно-історичний тип не може претендувати на те, щоб вважатися більш розвинутим, більш високим, ніж інші. Західна Європа в цьому відношенні не представляє винятку. Хоча цю думку філософ не витримує до кінця, часом вказуючи на перевагу слов'янських народів над своїми західними сусідами.

Наступною значною подією у становленні теорії локальних цивілізацій стала робота німецького філософа і культуролога Освальда Шпенглера «Присмерк Європи» (1918). Невідомо достеменно, чи був знайомий Шпенглер з роботою російського мислителя, але загалом основні концептуальні положення цих науковців подібні в усіх найважливіших пунктах. Як і Данилевський, рішуче відкидаючи загальноприйняту умовну періодизацію історії на «Стародавній світ - Середні віки - Новий час», Шпенглер виступив прихильником іншого погляду на світову історію - як на ряд незалежних одна від одної культур, що проживають, подібно до живих організмів, періоди зародження, становлення і вмирання. Як і Данилевський, він виступає з критикою європоцентризму і виходить не з потреб історичного дослідження, а з необхідності знайти відповіді на питання, поставлені сучасним суспільством: в теорії локальних культур німецький мислитель знаходить пояснення кризі західного суспільства, яке переживає такий самий занепад, який спіткав єгипетську, античну та інші стародавні культури. Книга Шпенглера містила не так багато теоретичних новацій у порівнянні з опублікованими раніше роботами Рюккерта і Данилевського, однак мала гучний успіх, оскільки була написана яскравою мовою, рясніла фактами й міркуваннями і була опублікована після завершення Першої світової війни, що викликала повне розчарування у західній цивілізації і підсилила кризу європоцентризму.

Набагато вагоміший внесок у вивчення локальних цивілізацій вніс англійський історик Арнольд Джозеф Тойнбі. У своїй 12-томній праці «Розуміння історії» (1934-1961 роки). Британський вчений поділив історію людства на ряд локальних цивілізацій, що мають однакову внутрішню схему розвитку. Поява, становлення і занепад цивілізацій характеризувався такими факторами, як зовнішній Божественний поштовх і енергія, виклик і відповідь та ухід і повернення. У поглядах Шпенглера і Тойнбі багато спільних рис. Головна ж відмінність полягає в тому, що у Шпенглера культури цілком відокремлені одна від одної. У Тойнбі навпаки ці відносини хоча і мають зовнішній характер, але становлять частину життя самих цивілізацій. Для нього надзвичайно важливо, що деякі суспільства, приєднуючись до інших, забезпечують тим самим безперервність історичного процесу.

Російський дослідник Ю. В. Яковець, грунтуючись на роботах Деніела Белла і Елвіна Тоффлера, сформулював концепцію світових цивілізацій як певний щабель «в історичному ритмі динаміки і генетики суспільства як цілісної системи, в якій взаємно переплетені, доповнюючи один одного, матеріальне і духовне відтворення, політика, економіка, соціальні відносини та культура». Історія людства в його трактуванні представлена як ритмічна зміна цивілізаційних циклів, тривалість яких невблаганно скорочується.

Розгортання цивілізації в часі (за Б. Н. Кузиком, Ю. Б. Яковцем)

Глобальна цивілізація	Світові цивілізації	Покоління локальних цивілізацій	Локальні цивілізації
Перший історичний суперцикл (8-е тис. до н. е. - 1-е тис. н. е.)	Неолітична (8-4 тис. до н. е.) Ранньокласова (кінець 4-го – поч. 1-го тис. до н. е.)	1-е покоління (кінець 4-го – поч. 1-го тис. до н. е.)	Давньоєгипетська, шумерська, ассирійська, вавилонська, еллінська, мінойська, індійська, китайська
	Антична (VIII ст. до н. е. - V ст. н. е.)	2-е покоління (VIII ст. до н. е. - V ст. н. е.)	Греко-римська, персидська, фінікійська, індійська, китайська, японська, давньоамериканська
Другий історичний суперцикл (VI-XX ст.)	Середньовічна (VI-XIV ст.)	3-е покоління (VI-XIV ст.)	Візантійська, східноєвропейська, східнослов'янська, китайська, індійська, японська
	Ранньоіндустріальна (XV – серед. XVIII ст.) Індустріальна (серед. XVIII-XX ст.)	4-е покоління (XV-XX ст.)	Західна, євразійська, буддійська, мусульманська, китайська, індійська, японська
Третій історичний суперцикл XXI-XXIII ст. (прогноз)	Постіндустріальна (XXI - початок XXIII ст. - прогноз)	5-е покоління (XXI - початок XXIII ст. - прогноз)	Західноєвропейська, східноєвропейська, північноамериканська, латиноамериканська, океанічна, російська, китайська, індійська, японська, мусульманська, буддійська, африканська

4. Головні типи всесвітніх цивілізацій

За просторовою ознакою розрізняють два головні типи цивілізацій: всесвітню цивілізацію, яка характеризується планетарними маштабами та локальні цивілізації, що обмежуються територіями окремих регіонів. Значного поширення набула класифікація всесвітніх цивілізацій за домінуючими економічними ознаками, такими як вид виробництва, характер праці, провідний тип власності.

Тип всесвітньої цивілізації	Домінуючий вид виробництва	Праця та її характер	Провідний тип власності
Аграрна	Сільсько-господарське	ручна	Земельна
Індустріальна	Промислове	Машинна	Промислова
Постіндустріальна	інформаційне	Інтелектуальна(духовна)	інтелектуальна

Аграрна цивілізація за своєю часовою тривалістю охоплює найбільший період, початок якого поклала неолітична (аграрна) революція (IV – III тис. до н.е.), що ознаменувала перехід від рабовласнюючого до виробляючого господарства. Теоритичне відображення вона мала у вченні фізіократів та меркантелістів. У чей час аграрна економіна становила ядро цивілізації. Останні півтисячоліття промислова структура стала визначати закономірності та тенденції всесвітньо-історичного процесу. Індустріальна цивілізація продемонструвала небачені темпи економічного зростання та залучення до виробництва небаченої вличезної маси ресурсів. За 2 з половиною століття, починаючи з XVII обсяг світового промислового виробництва зріс у 1730 разів. Зараз індустріальна модель розвитку знаходиться в стадії глибокої і всеосяжної кризи, що проявляється, по-перше, в безконтрольному винищенні речової природи, по-друге, у підпорядкуванні живої праці минулій, тобто у залежності людей від машин, по-третє, в накладанні суперечностей різного рівня. Внаслідок чого зараз, на межі тисячоліть проявляються обриси постіндустріальної цивілізації. Головними ознаками якої є: широка інтелектуалізація виробництва, пріоритетний розвиток науки. Якісні особливості: вирішальна роль надається людському розуму ;поступове освоєння космічного простору; поступовий перехід від енергетичних джерел до інформаційних життєдіяльності людини. Відбувається гармонізація відносин “людина-природа” та “людина-людина”

5. Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення

Глобальні проблеми сучасності - це проблеми, які є загальносвітовими, такими, що зачіпають інтереси усіх держав і націй, класів, соціальних груп, політичних партій, кожної людини зокрема. Фактично, це сукупність суперечливих процесів, які становлять зміст сучасної кризи світової цивілізації. Ці проблеми створюють загрозу розвиткові і навіть існуванню

всіх країн світу і потребують для відвернення цих катастрофічних наслідків спільних зусиль.

Вчені виділяють два основні джерела виникнення глобальних проблем сучасності:

1) поглиблення суперечностей між людиною та природою, які ведуть до виникнення екологічних, продовольчих, енергетичних, природно-сировинних проблем;

2) розширення зони суперечностей між народами, людьми взагалі, що має наслідком виникнення проблем війни та миру, захисту і розвитку духовного середовища, демографічного розвитку, боротьби із злочинністю, міжнародним тероризмом, поширення небезпечних хвороб тощо.

Одним із перших, ще у 20-і роки XX століття, вказав на загрозу глобальних проблем сучасності український вчений Володимир Вернадський.

У другій половині XX століття серед глобальних проблем людства предметом розгляду стала теорія глобалістики - система наукових знань про походження і сучасний стан глобальних проблем, їх класифікацію і обґрунтування практичних соціально-економічних і політичних шляхів їх розв'язання.

У теорію глобалістики увійшли висновки, зроблені відомими вченими Нільсом Бором, Бертраном Расселом, Альбертом Ейнштейном ("Маніфест Рассела-Ейнштейна" (1955)), а також тези з виступів політичних лідерів країн "Делійської шістки" (Аргентини, Греції, Індії, Мексики, Танзанії і Швеції), Римського клубу, який діє з 1968 року.

Загалом теорія глобалістики як окрема наукова дисципліна сформувалася у другій половині 60-х років XX століття і пройшла у своєму розвитку три етапи:

1) етап кінця 60 - початку 70-х років, коли увага була зосереджена на вивченні двох глобальних проблем сучасності: освоєнні космосу і охороні навколишнього середовища;

2) етап другої половини 70-х років, коли розпочалося глобальне моделювання стану і перспектив розвитку світової політики і світогосподарських зв'язків в умовах глобальних суперечностей. Саме в цей період здійснюються перші спроби скласти ієрархію світових проблем;

3) етап, який розпочався упродовж 80-х років XX століття, коли велику зацікавленість вирішенням глобальних проблем починають проявляти політичні та державні діячі багатьох країн світу, розробляються перші міжнародні документи, спрямовані на їх практичне вирішення

Сучасна глобалістика досліджує, насамперед, комплексні проблеми, вирішення яких дозволить знайти практичний шлях розв'язання глобальних проблем людства, а саме:

1) порівняльний аналіз основних соціокультурних цінностей сучасних цивілізацій, становлення нового універсалізму через усвідомлення складності планетарного буття;

2) порівняльний аналіз стратегій міжцивілізаційної взаємодії;

3) обґрунтування концепції гуманітарного консенсусу як процесу узгодження цінностей різних цивілізацій;

4) порівняльний аналіз можливих альтернативних шляхів глобалізації.

Прихильники теорії глобалістики по-новому розглядають проблему міжнародної безпеки. Безпека - це такий стан відносин між державами, за якого їм усім не загрожує небезпека війни чи будь-яке зовнішнє зазіхання на їхній суверенний і незалежний розвиток. Першочерговою проблемою забезпечення світової безпеки стає вироблення стратегії виживання в умовах кризи світової цивілізації (чи окремих цивілізацій).

Існує дуже багато класифікацій глобальних проблем сучасності. Однією з найбільш популярних є запропонована норвезьким соціологом И. Галтунго Му котрий визначив чотири критичні ситуації, з якими зіткнулося людство у другій половині XX століття:

1) криза насильства і загроза насильства, що тепер проявляється у загрозі міжнародного тероризму;

2) криза зубожіння і загроза бідності;

3) криза відторгнення окремих осіб та соціальних груп і загроза загального придушення прав людини;

4) криза навколишнього середовища і загроза локального порушення екологічного балансу.

Більш традиційною є класифікація, запропонована польським політологом Артуром Воднаром, який виділяє: 1) ядерну загрозу знищення цивілізації;

2) проблему вичерпання природних ресурсів, зокрема енергетичних;

3) екологічні проблеми;

4) продовольчу проблему, тобто проблему забезпечення продовольством населення Землі, яке постійно зростає;

5) демографічну проблему, тобто проблему відтворення та міграції населення, формування його освітнього потенціалу, працевлаштування;

6) проблему охорони здоров'я;

7) проблему використання космосу в мирних цілях. Також доцільно буде навести класифікацію глобальних проблем людства за їх характером:

1) проблеми переважно соціально-політичного характеру (відвернення ядерної війни, припинення гонки озброєнь, мирне розв'язання конфліктів, формування ненасильницького миру);

2) проблеми переважно соціально-економічного характеру (подолання економічної та культурної відсталості, вирішення проблеми зубожіння, забезпечення ефективного виробництва, розв'язання світової енергетичної, сировинної і продовольчої криз, оптимізація демографічної ситуації, особливо в країнах, що розвиваються; освоєння в мирних цілях космосу і Світового океану);

3) соціально-екологічні проблеми (забруднення навколишнього середовища, необхідність раціонального використання природних ресурсів Землі);

4) проблеми людини (забезпечення її основних прав та свобод, подолання відчуженості від природи та політики, держави).

Цілком очевидним є факт, що вирішення глобальних проблем сучасності полягає у міждисциплінарному підході до цієї проблеми. Першим такий шлях запропонував Володимир Вернадський, котрий створив вчення про ноосферу - середовище, в якому живе людина. Суть цього підходу полягає у поєднанні філософських, політичних, природничих та техніко-економічних знань до відповідних сфер людської діяльності. Вчений вважав, що людина у сучасному світі повинна мислити планетарно; в основі цього нового мислення є теза щодо рівності людей.

Однак для досягнення такого стану необхідно, щоб всі країни змінили підхід до ведення зовнішньої політики, тобто відмовилися від політики конфліктності та конфронтації і перейшли до глобального співробітництва на засадах визнання пріоритетності загально цивілізаційних цінностей.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте походження поняття цивілізація.
2. Вкажіть критерії, що відрізняють цивілізацію від стадії варварства.
3. Які локальні цивілізації Ви знаєте?
4. В чому полягає відмінність між аграрною та індустріальною цивілізацією?
5. Вкажіть джерела виникнення глобальних проблем сучасності.
6. Які основні етапи розвитку глобалістики Ви знаєте?

Філософський словник до теми: цивілізація, локальна цивілізація, аграрна цивілізація, індустріальна цивілізація, еволюція, прогрес, глобальні проблеми сучасності, Римський клуб, глобалістика.